

De gezinsstructuur bij de aartsvaders en in Israël

Patriarchaal gezag

De familieverhoudingen in Genesis zijn patriarchaal, wat wil zeggen dat de vader als *pater familias* het hoogste gezag heeft. Hij is gezaghebber over het 'huis van de vader' (Gen.12:1). De genealogieën worden altijd naar de vaderlijke afstamming gegeven, terwijl vrouwen daarin slechts bij wijze van uitzondering vermeld worden. Slechts een paar keer wordt de term 'huis van de moeder' genoemd (Gen.24:28; Ruth 1:8; Hoogl.3:4 en 8:2). Man en vrouw zijn beiden naar Gods beeld geschapen (Gen.1:27-28), maar de man krijgt leidinggevende taken toebedeeld. Er zijn echter veel aanwijzingen voor de sociale en geestelijke betekenis van de moeders.

De vader heeft een algeheel gezag over zijn kinderen, en zelfs over zijn getrouwde zonen als zij bij hem inwonen en over hun vrouwen. Terach vertrekt met gehuwde zoons, hun vrouwen en een kleinzoon uit Ur (Gen.11:31) en later vertrekt Jakob 'met iedereen die bij hem hoorde' naar Egypte (46:1). Het vaderschap van de getrouwde en inwonende zoons is onderworpen aan de (groot)vader van het uitgebreide huisgezin. Dat gezag strekt zich zelfs uit tot het recht over leven en dood. Abraham heeft het recht Isaak te offeren (Gen.22) en Juda veroordeelt Tamar, zijn schoondochter, die beschuldigd was van ontucht, tot de dood (Gen.38). De gehoorzaamheid aan God gaat echter boven alles (Deut.13; 1Sam.20:27-34).

In Israël is er in de richteren- en koningentijd een stammensamenleving met drie niveaus van verwantschap: ten eerste de stam, ten tweede de clan (*mišpaḥah*), ook wel weergegeven met 'geslacht' en ten derde het huishouden of 'huis van de vader' (*ḥēṭ 'āb*). We zien deze organisatie bijvoorbeeld in Joz.7:14-18, waar eerst de stammen moeten loten, dan de geslachten in een stam, daarna de familie en ten slotte 'man voor man'. Het huis van de vader heeft de grootste sociale betekenis voor de individuele Israëliet en in de organisatie van de samenleving. Het wordt vaak vertaald met 'familie' en is breder dan het gezin of de moderne familie: het bevat drie of vier generaties van zoons en

hun vrouwen en tevens de slaven. Zij allen leven onder het gezag van het 'hoofd van het huis van de vader'. Deze uitgebreide familie was de basiseenheid van Israëls sociale structuur en economische systeem.

In Genesis komen uitgebreide families voor, waarbij ook knechten en slaven inbegrepen zijn (14:14; 32:22-23). Het is mogelijk dat bij de patriarchen 'clan' of 'geslacht' en 'huis van de vader' door elkaar gebruikt worden en hier geen verschillende niveaus aanduiden, omdat Terach weggetrokken is uit zijn bredere familieverband (vgl. de woordvolgorde van beide begrippen in Gen.24:38-41). De familie van Noach omvat zijn vrouw, zijn zonen en de vrouwen van zijn zonen (Gen.7:1,7); de familie van Jakob bestaat uit drie generaties (Gen.46:8-26). Tot de familie behoren eveneens de knechten, de inwonende vreemdelingen, de weduwen en de wezen.

Zoals de term 'familie' in onze moderne talen, wordt ook de term 'huis' in beperkte en in brede zin gebruikt. Hij kan zelfs het gehele volk omvatten, 'het huis van Israël', of een belangrijk deel van het volk 'het huis van Jozef'. De term kan ook verwantschap in wijdere zin aanduiden. De hoofden van de 'families' die met Ezra uit Babylonië terugkeren staan over groepen die variëren van 28 tot 300 man (Ezra 8:1-14). In die ruime zin valt de familie samen met de clan. Deze laatste bewonen dezelfde streek, bijv. de Daniëten te Sora en Estaol (Ri.18:11). De clan heeft gemeenschappelijke belangen en plichten. De leden van dezelfde familie (in wijdere zin) moeten elkaar helpen en beschermen. De concrete uitoefening van die plicht wordt geregeld door een instelling van de *gō'ēl*. Dit is een losser, verdediger, beschermer van de belangen van de eenling en de groep. Hij bemiddelt in een bepaald aantal gevallen. Als een Israëliet zich als slaaf heeft moeten verkopen om een schuld af te lossen, kan hij worden vrijgekocht door een van zijn naaste bloedverwanten (Lev.25:47-49). Als een Israëliet zijn erfgoed moet verkopen, heeft de losser recht van voorkeur; er moet namelijk voor worden gewaakt dat dit familiebezit niet vervreemd wordt.

De hechte opbouw van de familie was een erfenis van het stamverband. De overgang naar het stadsleven brengt maatschappelijke veranderingen mee die de familiegebruiken beïnvloeden. Grote patriarchale families, die verscheidene generaties rondom een stamvader verenigen, zijn er in later tijd niet veel meer. Al blijven de slaven bij de familie behoren, ze zijn weinig talrijk. Een andere maatschappelijke groep komt op, die van de huurlingen. Men treft niet meer uitsluitend familiegroepen aan waar de knechten met de heer des huizes samenwonen. Reeds in Deut.21:18-21 is het gezag van het familiehoofd niet meer onbegrensd. Een vader mag zijn zoon niet meer ter dood brengen; zelfs als het gaat over misdrijven die het kind tegen zijn vader of moeder heeft begaan, komt het oordeel toe aan de oudsten van de stad.

Het huwelijk

In de weergave van de schepping van het eerste mensenaar (Gen.2:21-24) blijkt het monogame huwelijk door God gewild te zijn. De patriarchen van het geslacht van Set zijn monogaam (bijv. Noach; Gen.7:7) en polygamie doet zich het eerst voor in het verworpen geslacht van Kain: Lamech neemt twee vrouwen (Gen.4:19). Abraham heeft aanvankelijk maar één vrouw, Sara, en alleen omdat zij kinderloos blijft, laat hij zich in met zijn slavin Hagar, op voorstel van Sara zelf (Gen.16:1-2). Abraham huwt later ook nog Ketura, maar dat kan na de dood van Sara geweest zijn (Gen.25:1-5). Nachor trouwde met Milka, maar heeft ook een bijvrouw Reüma (Gen.22:20-24).

Bij dit alles volgen de patriarchen de gebruiken van hun omgeving. Volgens het wetboek van Hammurabi (omstreeks 1700 v.Chr.)¹ kan de man alleen maar een tweede vrouw nemen als de eerste onvruchtbaar is. En dan wordt dat recht hem nog onthouden als zijn vrouw zelf hem een slavin als bijvrouw aanbiedt. Toch kan de man, zelfs als zijn vrouw kinderen gehad heeft, zelf een bijvrouw nemen, maar slechts een enkele – tenzij deze onvruchtbaar zou blijven – en deze heeft nooit dezelfde rechten als de eigenlijke echtgenote. In deze gevallen wordt een betrekkelijke monogamie in acht genomen: er is nooit meer dan één officiële echtgenote. Jakob gaat echter verder: hij trouwt met Rachel en Lea, twee zusters, en alle twee geven zij hem haar slavin (Gen.29-30). Esau heeft drie vrouwen die dezelfde rang hebben (Gen.26:34; 28:9; 36:1-5). Gideon heeft 'vele vrouwen' en minstens één bijvrouw (Ri.8:30-31). Bigamie

wordt wettelijk erkend door Deut.21:15-17; de koningen hebben soms een harem. Er schijnen op dit gebied geen formele grenzen bestaan te hebben, al waarschuwt Deut.17:17 dat de koning niet veel vrouwen mag hebben. In feite konden alleen koningen zich de weelde van een harem veroorloven. Hun huwelijken hadden vaak politieke bijbedoelingen, namelijk de bezegeling van overeenkomsten met andere koningen. Gewone mensen moesten zich met een of twee vrouwen 'tevreden stellen'. De vader van Samuël had twee vrouwen, waarvan de ene onvruchtbaar was (1Sam.1:2).

Het nemen van meer vrouwen kan voortkomen uit behoefte aan status, maar komt vaak voort uit het verlangen veel kinderen te willen hebben. Dit latse motief doet zich vooral gelden als de eerste vrouw onvruchtbaar is gebleven of alleen maar dochters heeft. De aanwezigheid van meerdere vrouwen was niet bevorderlijk voor de huiselijke vrede. Zoals we weten uit de geschiedenis van Hanna en Peninna (1Sam.1:6) werd de vrouw die onvruchtbaar was soms veracht door de andere, zelfs als deze een slavin was, zoals bij Sara en Hagar (Gen.16:4-5). Omgekeerd was de onvruchtbare vrouw jaloers op de kinderrijke (vgl. Rachel en Lea; Gen.30:1). Bij de redenen tot vijandschap voegde zich nog de voorkeur van de man voor één van zijn vrouwen (Gen.29-30). De wet van Deut.21:15-17 verhindert dat de kinderen van de minder beminde vrouw onterfd worden ten gunste van de nakomelingen van de meer beminde. Dit was bij Hagar en Ketura anders, want beiden hadden een lagere status (Gen.16:1-16; :25:1-6). Het schijnt echter dat bij de oude Israëlieten monogamie de meest voorkomende vorm van huwelijk was. Naar het beeld van het monogame huwelijk stellen de profeten Israël voor als de enige echtgenote die God zich gekozen heeft (Hos.2:1,4; Jer.2:2; Jes.50:1).

Evenals de ongehuwde dochter afhankelijk is van haar vader, zo is ook de getrouwde vrouw afhankelijk van haar man. In de Tien Geboden wordt de vrouw samen met de andere bezittingen van de man genoemd, met de slaaf en de slavin, het rund en de ezel (Ex.20:17). De man wordt de meester van zijn vrouw genoemd zoals hij ook de meester van een huis of een akker is (Gen.18:12; 2Sam.11:26). Toch is er duidelijk onderscheid en heeft de vrouw een bijzondere positie. De bruidsprijs wijst niet in de richting van 'kopen' en heeft minder het karakter van een prijs die voor de vrouw betaald wordt dan van een schadeloosstelling

voor de familie. Ondanks de uiterlijke gelijkens is het verschil zeer groot: de toekomstige echtgenoot verkrijgt door dit bedrag recht op de vrouw, maar de vrouw zelf wordt geen koopwaar. Een gedeelte van de bruidsschat dient voor de uitzet van de bruid. Als de vrouw in het huwelijk treedt, verlaat zij haar ouders. Zij gaat bij haar man wonen en wordt opgenomen in zijn clan of geslacht, waartoe ook de kinderen die zij ter wereld zal brengen, zullen behoren. Er zijn uitzonderingen vanwege bijzondere omstandigheden, zoals Jakob die tijdelijk bij zijn schoonvader gaat wonen.

De Bijbel geeft geen inlichtingen over de leeftijd waarop de meisjes gewoonlijk huwden. Wel is het zeker dat de meisjes zeer jong uitgehuwelijkt werden. Hetzelfde zal ook wel met de jongens het geval geweest zijn. De tussenkomst van de ouders was bij het sluiten van een huwelijk beslissend. Het meisje wordt niet geraadpleegd en de jongen evenmin. Om een vrouw voor Isaak te zoeken zendt Abraham zijn dienaar uit, die de zaak regelt met Laban, de broer van Rebekka (Gen.24). Toch waren er ook situaties waarin de jongen zijn voorkeur mocht laten blijken (Gen.34:4; Ri.14:2). Hij kon ook zelf beslissen zonder zijn ouders te raadplegen (Gen.26:34-35).

Het was een gewoonte om binnen de familie (in ruimere zin) te trouwen. Abraham zendt zijn dienaar uit om voor zijn zoon een vrouw te gaan zoeken (Gen.24:4). Laban verklaart dat hij zijn dochter liever aan Jakob geeft dan aan een vreemde (Gen.29:19). Huwelijken tussen volle neef en nicht kwamen veel voor. Zo is het nu nog bij de Arabieren in het Midden-Oosten, waar een jongen recht heeft op de hand van zijn nicht. Abrahams huwelijk met zijn halfzuster Sara en Jakobs huwelijk met twee vrouwen die zusters zijn (Rachel en Lea) zijn in de tijd van Genesis toegestaan, maar de latere wetgeving verbiedt zulke verbintenissen (Lev.18:9,18). Hieruit valt de ouderdom van de overleveringen in Genesis op te maken. In de Bijbel komen ook huwelijken buiten de familie voor, waaronder huwelijken met buitenlandse vrouwen.

Het hebben van kinderen, liefst van veel kinderen, was begerenswaardig en werd als een zegen van God gezien (Gen.15:5; 17:6; Ps.127:3; 128:3-4). Bij het huwelijk werden wensen daarover uitgesproken (Gen.24:60).² Onvruchtbaarheid was een schande. De zonen stonden in meer aanzien dan de dochters. Men wenste vooral zo-

nen die het geslacht en de naam van de man zullen kunnen voortzetten en het erfgoed bestendigen. Onder de zonen genoot de eerstgeborene bepaalde voorrechten. Zolang zijn vader leefde had hij voorrang boven zijn broers. Als zijn vader stierf kreeg hij een dubbel deel van de erfenis (Deut.21:17) en werd hij het hoofd van de familie (huis van de vader). De oudste kon zijn eerstgeboorterecht verliezen als straf voor een ernstige misdaad, zoals Ruben na zijn bloedschande (Gen.35:22; 49:3-4 en 1Kr.5:1) of hij kon het vrijwillig opgeven, zoals Esau die zijn eerstgeboorterecht aan Jakob verkocht (Gen.25:29-34). Maar de wet beschermde de oudste tegen willekeur van de vader (Deut.21:15-17).

Verschil in gewoonten

Het boek Genesis beschrijft gebeurtenissen van duizenden jaren geleden. De leefwereld van toen was in veel opzichten anders dan de onze. In zijn algemeenheid werden mensen vooral gezien als lid van een groep, van een familie en een clan, waarin men van elkaar afhankelijk is. In onze maatschappij staat de persoon en de individu meer centraal en stellen leden van groepen zich veel onafhankelijker op. In het Oude Oosten zag men de mens vooral als schakel in de keten van de geslachten. Daarom ligt er ook nadruk op kinderen; terwijl bij ons autonomie en zelfontplooiing hoger in het vaandel staan en voor de vrouw kunnen kinderen daartoe zelfs een belemmering zijn. De autonomie van mensen, zeker van vrouwen, is in onze maatschappij mede mogelijk door de sociale uitkeringen. Alleenstaande vrouwen en jongeren konden zich in de oosterse maatschappij niet handhaven. Voor bescherming en levensonderhoud was een groep nodig. Daarom klinkt in de Bijbel herhaaldelijk de oproep tot medeleven met weduwen en wezen, de zwakken in de samenleving. De rechten van de leider van een groep waren erg groot. Ook volwassen zonen die zelf al kinderen en kleinkinderen hebben, moesten gehoorzamen aan het familiehoofd. Er was geen autonomie op 18-jarige leeftijd, zoals bij ons. Beslissingen werden vaak eerst in groepsverband genomen, voordat het lid van de groep iets mag doen. Zo wordt er eerst door de Hethieten vergaderd, voordat iemand van hen grond kan verkopen aan Abraham (Gen.23). Terwijl bij ons gelijkheid een grondbeginsel is, is dat in het Oosten de hiërarchie. Bij ons kan er een heel losse samenhang zijn in een familie, terwijl in het Oosten de familiebanden bijna onopgeefbaar zijn. Tegen deze achtergrond moeten we de geschiedenissen in de eerste bijbelboeken lezen.

Principes

Door de verschillen tussen toen en nu te herkennen, kunnen we de reacties van de mensen in de bijbelse verhalen beter begrijpen. Culturele en tijdgebonden gewoonten kunnen veranderen, maar de grondprincipes komen in het Nieuwe Testament weer terug. Daar wordt het monogame huwelijk tot norm verheven en de toenmalige ruime echtscheidingspraktijk veroordeeld. Ook ten aanzien van het leven binnen een gemeenschap (de familie, de gemeente, de gezagsverhoudingen) worden daar aanwijzingen gegeven. Dat alles is van belang om in onze huidige cultuur, die in veel opzichten anders is dan in de tijd van Oude en Nieuwe Testament, te leven naar Gods bedoeling.

Noten

¹ Vgl. Excurs 10, 'Wetsteksten'.

² Vgl. Excurs 7, 'Zegenen'.

Literatuur

Maarsingh, B., *Het huwelijk in het Oude Testament*. Baarn: Bosch & Keuning, 1963.

NIDOTTE 1:219, 672, 779; 2:648, 1139-1141.

Vaux, R. de, *Hoe het oude Israël leefde. De instellingen van het Oude Testament*. Ned. vert., deel 1, Roermond-Maaseik: J.J. Romen, 1961.

Zie verder de bijbelcommentaren.